УДК 332.3

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ В КОНТЕКСТІ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ

О.В. Константінова
здобувач

Одеська державна академія будівництва та архітектури

Визначено сутнісні особливості збалансованого розвитку. Акцентовано увагу на тому, що сучасний збалансований розвиток не можна розглядати без функціонування природоохоронних територій. Досліджено теоретичні підходи до визначення природоохоронних територій та їх класифікації. Здійснено аналіз сучасного стану функціонування та подальшого розвитку природоохоронних територій.

Ключові слова: *збалансований розвиток, природоохоронні території, охорона довкілля.*

Сучасні процеси глобалізації ставлять за пріоритет необхідність переходу до моделі сталого соціо-еколого-економічного розвитку. Дестабілізація довкілля поступально переросла в жорстку екологічну кризу, яка все більше загострюється. Незважаючи на значні зусилля, що докладаються останніми десятиліттями для вирішення екологічних проблем, помітного оздоровлення довкілля домогтися не вдалося. Залишились невирішеними й соціальні проблеми: зростання безробіття, злочинності, бідності, зниження якості й тривалості життя населення тощо. Тому питання поєднання і взаємодії екологічних та економічних систем передбачає дослідження умов і чинників їхнього збалансованого розвитку.

У такому ключі реалізація основних принципів збалансованого розвитку здійснюється й через формування системи природоохоронних територій, основною функцією яких є відновлення, охорона природи та біологічного різноманіття. Створення природоохоронних територій забезпечує збереження ресурсів, у тому числі привабливих та унікальних, цінність яких у сучасних реаліях постійно зростає.

На міжнародному рівні стурбованість порушенням механізмів біотичної регуляції довкілля вперше було сформульовано в 1972 р. на Першій Всесвітній конференції ООН у Стокгольмі з проблем природного середовища. На конференції було обґрунтовано необхідність збереження біосфери як умови виживання і благополуччя людства. Друга Всесвітня конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) висуває основні принципи сталого розвитку, які закріплені «Декларацією Ріо» (вона отримала назву «Екологічного кодексу»), покладені в основу «Порядку денного на XXI століття». Мета сталого розвитку полягає в посиленні соціальної складової розвитку економіки з одночасним збереженням ресурсної бази та середовища існування для благополуччя майбутніх поколінь. Розбудова принципів концепції сталого розвитку продовжується на всесвітніх самітах у 2002 р. (Йоганнесбург), 2012 р. (Ріо-де-Жанейро), 2015 роках — на конференції ООН по клімату (Париж). Перешкодою на шляху до реалізації концепції сталого розвитку є те, що тривалий час панувала стратегія хижацького ставлення до природи та використання природних ресурсів [4].

Термін «sustainable development», що в перекладі означає «сталий розвиток», викликає низку критичних зауважень ряду науковців, оскільки поєднує в собі два несумісні поняття: «сталість», що несе смисл незмінності, та «розвиток», що свідчить про закономірні зміни. Тому через таке протиріччя з'явилися пропозиції іншого перекладу: «збалансований розвиток», «гармонійний розвиток».

Сучасний збалансований розвиток будь-якої територіальної соціально-економічної системи неможливо розглядати без функціонування природоохоронних територій. За таких умов постає питання узгодженості соціальних, економічних та екологічних інтересів суспільства в процесі освоєння та відтворення ресурсного потенціалу природоохоронних територій. Цій проблематиці приділяється значна увага в наукових працях В.Є. Борейка, Ф.Д. Гамора, Н.В. Зіновчук, Н.Ф. Реймерса, В.П. Руденка, М.П. Стеценка, А.Ю. Якимчук та багатьох інших вчених. Проте залишається невизначеним та дискусійним широке коло питань, що стосуються функціонування природоохоронних територій, їх оцінювання, збереження та шляхів їх залучення у відтворювальний процес у ключових руслах концепції збалансованого розвитку.

Метою статті є дослідження теоретичних і методичних засад функціонування та розвитку природоохоронних територій у контексті екологічно збалансованого природокористування.

Безпрецедентно високі темпи розвитку світової економіки та глобальної трансформації середовища в XX ст. радикально змінили світ за декілька останніх десятиліть. З 1960 по 2000 р. населення світу подвоїлося з 3 до 6 млрд, а в 2017 р. становило 7,4 млрд. Просторовий розвиток та посилення глобалізаційних викликів збільшують обсяг споживання людством природних ресурсів (енергетичних, водних, лісових, земельних, біологічних), внаслідок чого збільшується антропогенний пресинг на компоненти біосфери, що супроводжується й істотним підвищенням рівня промислових відходів.

Нищівна експлуатація природних ресурсів, накопичення відходів споживання і виробництва та пов'язана з цим деградація природного середовища — усе це стає реальним чинником стримування економічного зростання і розвитку. Вихід із цієї ситуації можливий лише за умови, якщо соціальний та економічний розвиток буде збалансований із відтворювальними можливостями та асиміляційним потенціалом довкілля. В той же час розвиток економіки, будівництва, зростання урбанізаційних процесів, розширення господарської та рекреаційної діяльності в природних ландшафтах спонукають до необхідності збереження й посилення середовищестабілізуючих, оздоровчих, захисних властивостей довкілля, консервації для нинішнього та прийдешніх поколінь ділянок первісної та малозміненої природи, багатства й різноманітності флори і фауни, унікальних і привабливих ландшафтних утворень, які є загальнонаціональним і народним надбанням. Це завдання може бути вирішене лише створенням та організацією природоохоронних територій, що є традиційною і найбільш ефективною формою природоохоронної діяльності. Необхідність створення природоохоронних територій продиктована ще й тим, що антропогенна діяльність на сучасному етапі є головним чинником, який визначає більшу частину процесів, які відбуваються в екосистемах.

Загалом природоохоронна територія — це та місцевість, яка охороняється через своє екологічне, історико-культурне або подібне значення. Існує багато територій, рівень захисту яких відрізняється й залежить від статусу, встановленого законами і міжнародними договорами. Природоохоронна територія, як визначається Міжнародним союзом охорони природи (МСОП), — це територія або акваторія, призначена для захисту і підтримки біологічного різноманіття та природних і пов'язаних з ними культурних ресурсів, захист яких установлюється законом або іншими засобами [8].

Загалом природоохоронні території призначені для збереження типових і унікальних природних комплексів та ландшафтів, біологічного різноманіття, охорони об'єктів природного й культурного надбання. Повністю або частково виведені з господарського обігу ці території мають особливий режим охорони, який залежить від категорії і є важливим стабілізуючим механізмом біосфери: підтримують екологічну стабільність території, яка суттєво змінена господарською діяльністю; перешкоджають посиленню негативних процесів, що призводять до деградації біосфери; сприяють забезпеченню екосистемних послуг; відіграють важливу роль у стабілізації клімату, пом'якшенні процесів його змін; є біологічними резерватами, в яких зберігаються унікальні й типові природні комплекси, відтворюються об'єкти тваринного і рослинного світу, в тому числі ті, які знаходяться під загрозою зникнення і є цінними ресурсами. Одночасно природоохоронні території виконують важливі наукові та соціально-культурні функції як полігони для вивчення природних екосистем і процесів, які в них проходять, а також сприяють екологічному вихованню, освітній і просвітній діяльності населення, володіють значними рекреаційними ресурсами й туристичним потенціалом. Основною особливістю розвитку природоохоронних територій на сучасному етапі є перехід від локального характеру впливу на природу до глобального. Тому в умовах нарощення кризових процесів підвищується роль міжнародних і національних дій у природоохоронній справі.

Міжнародний союз охорони природи, який об'єднує 82 держави, зазначає, що природоохоронні території спрямовані на збереження природи і надання послуг (постачання продуктами споживання, чистою питною водою, захист від наслідків стихійних лих, пом'якшення змін клімату тощо). Навпаки, скорочення видового біорізноманіття, зміна клімату, несприятливі екологічні явища та процеси здатні впливати на добробут населення, доступність умов для життєдіяльності, що в свою чергу призводить до втрат природного капіталу та екологічної стійкості від планетарного до місцевого масштабів. Так, МСОП розроблені і затверджені шість основних та дві підкатегорії природоохоронних територій, які відрізняються метою і призначенням (рис. 1).

Згідно з даними Міжнародного союзу охорони природи, в 2014 р. в світі налічувалось

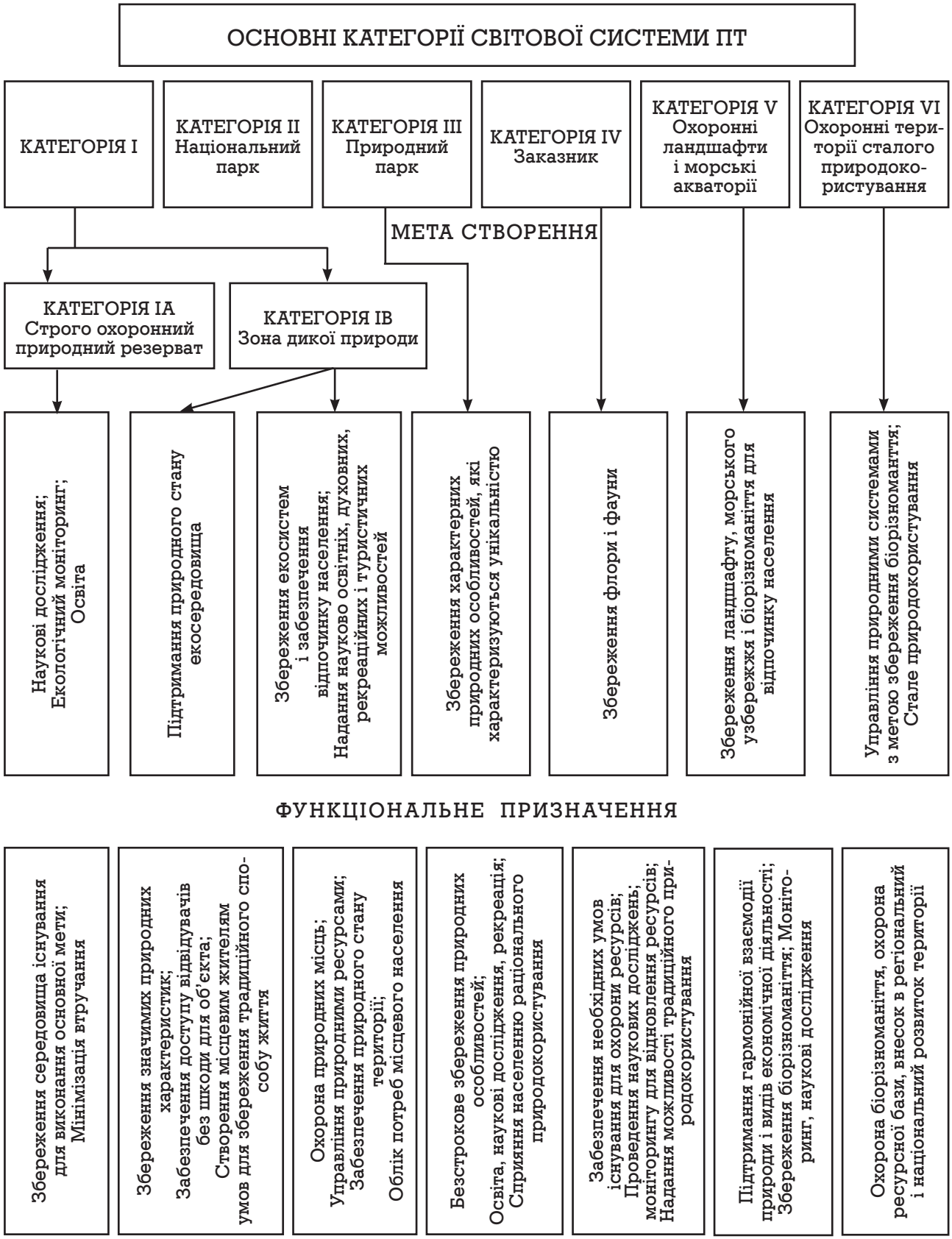

Рис. 1. *Основні категорії світової системи природоохоронних територій*

209 429 охоронних об'єктів загальною площею близько 32,9 млн км^2 (14% території земної кулі і 3,41% Світового океану). З 1962 р. кількість природоохоронних територій зросла майже в 23, а їхня площа — в 13 разів (рис. 2).

За регіонами світу спостерігається значна нерівномірність щодо розподілу природоохоронних територій різних категорій. Розподіл природоохоронних територій за окремими країнами світу та їхня частка в земельному фонді визначаються багатьма чинниками, серед яких домінують географічне положення, природні умови, рівень соціально-економічного розвитку країни, особливості державної екологічної політики та ін. [5]. Крім того, більше захищається суходіл, ніж морські акваторії (за винятком Океанії) (табл. 1).

Україна володіє величезними, унікальними, різноманітними та привабливими природними ресурсами й умовами: водні, лісові й земельні ресурси, кліматичні умови, ландшафтне та біологічне різноманіття, які дають можливість забезпечити збалансований розвиток.

Ці ресурси є ключовими в диверсифікації економіки країни, їхнє раціональне використання сприяє нарощенню природного капіталу та соціально-економічного потенціалу території. Протягом тривалого часу природно-ресурсний потенціал країни використовувався неефективно й нераціонально, і як наслідок — виснажені та деградовані ресурси (земельні, лісові, водні), стан яких потребує негайного втручання, зокрема збереження, дбайливого ставлення та ощадливого використання й відновлення. Тому відповідною реакцією на тотальне використання природних ресурсів країни є розвиток існуючої мережі природоохоронних територій і створення нових територій, які мають виконувати роль екологічного каркасу, а окремі з них — формувати своєрідні

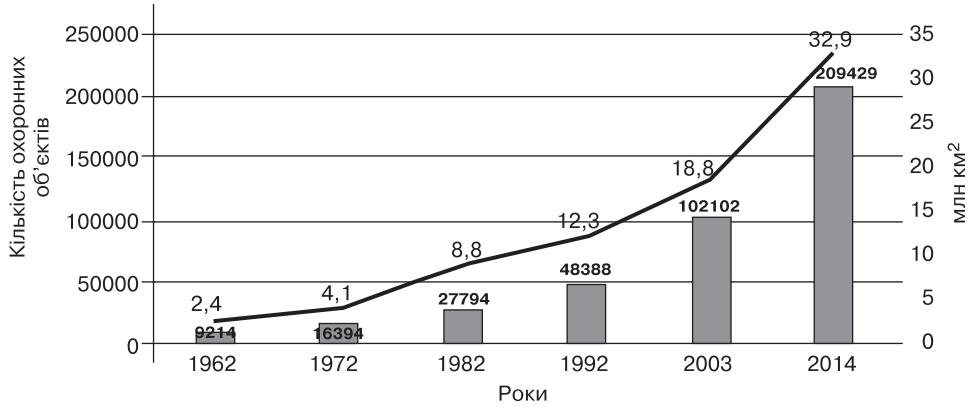

Рис. 2. *Динаміка природоохоронних територій світу (за матеріалами UNEP-WCMC, 2014) [9]*

Таблиця 1

Відсоток захищеності території за регіонами Землі (за матеріалами UNEP-WCMC, 2014) [9]

Регіон	Відсоток захищеності території	
	Суша	Морські акваторії
Африка	14,7	2,4
Азія	12,4	4,5
Карибський басейн	14,6	1,2
Центральна Америка	28,2	2,1
Європа	15,6	3,9
Близький Схід	15,2	1,0
Північна Америка	14,4	6,9
Океанія	14,2	15,6
Південна Америка	25,0	3,9
Південний океан (у т.ч. Антарктида)	0,04	8,4
Південний океан (без Антарктиди)	18,6	17,7

центри задля збереження в природному стані найцінніших природних комплексів сприяння успішному відновленню екосистем.

Слід акцентувати увагу на тому, що науковий термін «природоохоронні території» досить поширений, але в законодавчих нормах України ще не закріплений. Згідно з чинним законодавством України, широко застосовується термін природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні. Так, відповідно до ст. 60 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» природні території та об'єкти, що підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні та інші типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством [1]. Як правило, до системи територій та об'єктів особливої державної охорони включаються території (акваторії), на яких збереглися майже незмінені чи частково змінені природні ландшафти. Вони охороняються як національне надбання і одночасно як складова світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Центральну ланку — ядро природоохоронних територій — становлять території та об'єкти природно-заповідного фонду. До їх складу входять ділянки суші та водного простору, природні комплекси й об'єкти, які мають особливу екологічну, наукову, естетичну та економічну цінність і призначені для збереження природної різноманітності, генофонду видів тварин і рослин, підтримання загального екологічного балансу та фонового моніторингу природного середовища, вилучаються з господарського використання повністю або частково і оголошуються територією чи об'єктом природно-заповідного фонду України (державні заповідники, природні національні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища) [2].

Курортними і лікувально-оздоровчими зонами визнаються території, які мають виражені природні лікувальні чинники: мінеральні джерела, кліматичні та інші умови, сприятливі для лікування та оздоровлення людей. Ці території вперше було віднесено до системи таких, що підлягають особливій охороні, Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 62).

Рекреаційними зонами є ділянки суші й водного простору, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму [1]. До рекреаційних зон зазвичай включають ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури та спорту, кемпінгів, яхт-клубів, туристичних баз, стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій, парків, зелених зон навколо міст та інших населених пунктів і зелених насаджень міст, навчально-туристичних та екологічних стежок, маркованих трас, дитячих і спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів, а також земельні ділянки, надані для дачного будівництва і спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації.

Водоохоронними зонами є природоохоронна територія регульованої господарської діяльності, що створюється для підтримання сприятливого режиму водних об'єктів, запобігання їх забрудненню, засміченню та вичерпанню, знищенню навколоводних рослин і тварин, а також для зменшення коливань стоку вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм. У межах водоохоронних зон виділяються прибережні захисні смуги та смуги відведення з особливим режимом їх використання.

У складі природоохоронних територій виділено й такий тип територій, як водно-болотні угіддя. В Україні офіційне визначення поняття «водно-болотні угіддя» дається на прикладі водно-болотних угідь міжнародного значення в Постанові КМУ про «Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення», в якій водно-болотні угіддя міжнародного значення визначаються як цінні природні комплекси боліт, заплавних лук і лісів, а також водних об'єктів — природних або штучно створених, постійних чи тимчасових, стоячих або проточних, прісних, солонкуватих чи солоних, у тому числі морських акваторій, що знаходяться в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, земель водного та лісового фонду України. Україна дотримується вимог Рамсарської конвенції про водно-болотні угіддя, головним чином, як місця перебування водоплавних птахів. Але це визначення не зовсім точне, оскільки воно дуже обмежує коло територій, які можуть визначатися як водно-болотні угіддя. Такі угіддя можуть бути також і в межах інших категорій земельного фонду.

Природоохоронні території наявні і в складі національної екологічної мережі, яка перебуває в стадії формування. Екологічна мережа — єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного

та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони природного середовища і, відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України, підлягають особливій охороні. Ключовими територіями в складі екомережі мають стати території та об'єкти, віднесені законодавством України до категорії природних територій та об'єктів особливої державної охорони, про які йшлося раніше. Саме ці території забезпечують збереження найбільш цінних і типових компонентів ландшафтного та біорізноманіття. Окрім того, до складу ключових територій екомережі мають намір долучити деякі категорії сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (пасовищ, сіножатей, ділянок степової рослинності, кам'яних розсипів, пісків, солончаків, що мають особливу природну цінність).

До природоохоронних територій доцільно також внести об'єкти, розміщені в складі земель історико-культурного призначення. Про це йдеться в ст. 53 Земельного кодексу України: «До земель історико-культурного призначення належать землі, на яких розташовані пам'ятки культурної спадщини, їх комплекси (ансамблі), історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби» [3].

Згідно з визначенням природоохоронних територій, до «інших типів територій та об'єктів», зокрема, належать рідкісні та зникаючі типові рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, приватні природні парки.

Загалом сучасна вітчизняна класифікація природоохоронних територій дещо відрізняється від класифікації МСОП. Так, ряд категорій природоохоронних територій України, що мають штучне походження (дендрологічні парки, зоопарки, ботанічні сади, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва тощо), взагалі не враховуються з позицій класифікації МСОП. Звертає на себе увагу відмінність функцій, що реалізуються кожною категорією, де помітне місце посідають прикладні аспекти використання природоохоронних територій: туризм і рекреація, особливості використання природних ресурсів, особливості природоохоронної діяльності та управління.

Крім того, кризові явища, які виникають на сучасному етапі використання земельних та інших природних ресурсів, передбачають вкрай необхідною реалізацію 15 Цілі Сталого розвитку: «Зберігати і відновлювати екосистеми суші і сприяти їх раціональному використанню, раціонально розпоряджатися лісами, боротися з опустелюванням, зупинити і повернути назад процес деградації земель і зупинити процес втрати біорізноманіття». В рамках цієї Цілі ставляться такі завдання: забезпечити збереження відновлення та стале використання наземних і внутрішніх прісноводних екосистем; сприяти сталому управлінню лісами; відновити деградовані землі та ґрунти з використанням інноваційних технологій; забезпечити збереження гірських екосистем [7].

Так, Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2020 року, відповідно до міжнародних зобов'язань, взятих Україною в рамках участі в Конвенції про охорону біологічного різноманіття та Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі, наближення стану довкілля до стандартів Європейського Союзу поставлено завдання в найближчі роки збільшити площу ПЗФ до 10–15% від площі країни [6]. Практика останніх десятиліть показала, що основними проблемами в питаннях організації й функціонування природоохоронних територій є: протидія суб'єктів господарювання, які використовують у своїй діяльності природні ресурси, вилученню цінних природних територій із господарської діяльності; недостатність фінансування та державного контролю за дотриманням режимів природоохоронної діяльності; недостатньо досліджені й невирішені наукові й методичні підходи в сфері організації системи природоохоронних територій; правовий нігілізм в умовах економічної кризи, що призводить до посилення антропогенного тиску на довкілля.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку України є нагальна потреба запровадити комплекс заходів щодо забезпечення належних умов реалізації єдиної державної політики з метою створення науково обґрунтованої мережі природоохоронних територій як невід'ємної складової збалансованого розвитку країни. В той же час формування мережі природоохоронних територій є одним із пріоритетних напрямів при вирішенні соціально-економічних та екологічних завдань та є одним із чинників еколого-економічного й соціального розвитку будь-якого регіону країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 чер. 1991 р. (зі змінами згідно із Законом) № 1264–XII [Електронний ресурс] / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1264-12.
2. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 чер. 1992 р. (зі змінами згідно із Законом) № 2456-XII [Електронний ресурс] / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua.
3. Земельний кодекс України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III [Електронний ресурс] / Офіц. веб-портал Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua.
4. *Зінченко Т.* Особливості використання відновлювальних стратегічних природних ресурсів у контексті принципів сталого розвитку/ Т. Зінченко, О. Константінова, Т. Арзуманян // Вісн. ЛНАУ. — Серія «Економіка АПК». — Л.: ЛНАУ, 2016. — Вип. 23 (2). — С. 73–79.
5. *Калина Т.Є.* Розвиток туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях / Т.Є. Калина, О.В. Константінова, Т.Ю. Арзуманян // Актуальні проблеми інноваційної економіки. — 2017. — № 3. — С. 39–45.
6. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 р. — К.: М-во екології та природних ресурсів України; ФОП Грінь Д.С. — 2017. — 308 с.
7. Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна». — К.: М-во економічного розвитку і торгівлі України, 2017. — 174 с.
8. Програма розвитку ООН в Україні «Зміцнення фінансової стійкості природоохоронних територій України». — Київ, 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ua.undp.org.
9. *Deguignet M.* 2014 United Nations List of Protected Areas. / M. Deguignet, D. Juffe-Bignoli, J.Harrison, B. MacSharry., N. Burgess., N. Kingston. — UNEP-WCMC: Cambridge, 2014. — UK. 34 p.

Новини

Новини

Новини • Новини • Новини

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЕКТУ З РЕАБІЛІТАЦІЇ МІСЦЬ ЗБЕРІГАННЯ РАДІОАКТИВНИХ ВІДХОДІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Проект міжнародної технічної допомоги щодо реабілітації місць зберігання радіоактивних відходів (РАВ) чорнобильського походження, розташованих за межами зони відчуження, входить до стадії практичної реалізації. За фінансової підтримки Європейського Союзу в рамках Програми «Інструмент співробітництва у галузі ядерної безпеки» зазначені ділянки тимчасового зберігання РАВ були проранжовані за ступенем їх радіаційної небезпеки.

«Ці місця знаходяться в межах Житомирської, Київської та Чернігівської областей, часто — у безпосередній близькості до населених пунктів. Пункт захоронення «Піски-1», який був визнаний одним з 9 найбільш небезпечних об'єктів, знаходиться лише за 20 км від Іванкова і перебуває в занедбаному стані. Зважаючи на це, «Піски-1» було обрано в якості пілотного об'єкта та для нього вже розроблено технічне рішення щодо реабілітації», — розповідає директор ДСП «Київський ДМСК» Михайло Ходорівський.

Роботи з реабілітації майданчика передбачають, зокрема, вилучення близько 300 куб. м РАВ та забруднених ґрунтів. Після цього вони мають бути вивезені до сховища комплексу «Буряківка», розташованого в межах зони відчуження, з метою остаточного захоронення.

У рамках проекту до ДСП «Київський ДМСК» вже поставлено обладнання для детальної характеризації ПЗВД (пункту захоронення відходів дезактивації) та вилучення РАВ: мобільне та портативне обладнання для радіологічних вимірювань, обладнання для вилучення і транспортування РАВ, а також засоби зв'язку та індивідуального захисту. Все обладнання пройшло приймальні випробування, а для персоналу було проведено навчання щодо роботи з отриманими пристроями.